

РОЗДІЛ II

ПОСТАТЬ БОРИСА ГРІНЧЕНКА В КОЛІ УКРАЇНСЬКОГО ПРОСВІТНИЦТВА

Зінченко А.А.,

завідувач кафедри історії України

Інституту суспільства

Київського університету імені Бориса Грінченка

доктор історичних наук, професор

БОРИС ДМИТРОВИЧ ТА МАРІЯ МИКОЛАЇВНА ГРІНЧЕНКИ НА СТОРІНКАХ «ЩОДЕННИКІВ» СЕРГІЯ ЄФРЕМОВА

Проаналізовано фрагменти «Щоденників» відомого громадсько-політичного діяча і літературознавця Сергія Єфремова, присвячені Борису Дмитровичу та Марії Миколаївні Грінченкам. Згідно із записами визначається погляд С. Єфремова на роль і значення діяльності подружжя Грінченків в українському національно-культурному русі.

Ключові слова: щоденники, Сергій Єфремов, Борис Грінченко, Марія Грінченко.

Ім'я Бориса Дмитровича Грінченка та його дружини Марії Миколаївни в різних контекстах і обставинах багато разів зустрічаємо на сторінках «Щоденників» Сергія Єфремова. Вони присутні в епізодах, пов'язаних передовсім з їхньою громадською, літературною, науковою діяльністю, з пошануванням пам'яті про них, а також з епізодами повсякденного життя, які допомагають побачити характерні риси суспільного буття та міжособових стосунків.

Деякі епізоди стосуються меморіальних заходів на честь Б.Д. Грінченка. Так, 1 травня 1925 р. С. Єфремов пише про підготовку до засідання, присвяченого пам'яті Б. Грінченка. Спочатку він планував доручити доповіді молодшим літературознавцям, проте

розчарувався їхньою інертністю, зокрема тим, що «ім'я Грінченка їм цілком чуже», що «вони його не знають і знати не хочуть». Єфремову довелося братися за доповідь самому і під 3 травня він записав про завершення тексту [1, 231]. І далі запис під 5 травня: «Грінченківське засідання пройшло жваво і викликало заінтересування у публіки. Більшість її зовсім не знає колишніх своїх робітників і проводирів» [1, 231].

Під 25 травня в щоденнику С. Єфремов записав про те, що дочитав мемуари Є.Х. Чикаленка, надруковані в американській «Свободі». Читав із зацікавленням і відзначив, що «чимало й справді цікавого подає автор», але разом з тим відчув, «до якоїсь міри розчарування і досаду». Найбільше невдоволення викликали у Єфремова фактичні неточності, помилки, а особливо — «тенденційне освітлення деяких моментів та осіб». «Портрет Грінченка у нього вийшов темніший од темної ночі, і головне, що цеє писання базується здебільшого на поплутаних фактах і перекручених подіях», — зазначає автор діяріуша. Єфремов побачив потребу написати про все це Є. Чикаленкові, зрештою, про це той і сам просив. Загалом, попри ці негативні моменти, С. Єфремов оцінив мемуари, запланував зробити про них доповідь в Академії, «бо в усякому разі вони варті того, щоб про них говорити» [1, 240]. Від того часу почалося тривале й розгорнуте листування С. Єфремова з Є. Чикаленком з приводу його мемуарів, передовсім тих сторінок, що стосувалися Б. Грінченка. «Почав листа до Є.Х. Чикаленка з приводу його згадок», — записав він 28 червня 1925 р. [1, 251].

Відповідь від Є. Чикаленка надійшла за місяць. «Видко, вражений деякими заувагами, але вперто обстоює своє освітлення особи Грінченка, вважаючи його за об'єктивне, — записав з цього приводу С. Єфремов. — Приклад, як може засліпитися людина особистими переживаннями та вражіннями. Звичайно, в цьому разі об'єктивності немає зовсім, але чоловікові здається, що він по правді робить, підгонюючи факти під наперед улажену схему» [1, 261]. Точка зору С. Єфремова, оперта на документальний матеріал («Листи» Б. Грінченка), переконала і Володимира Дебагорія-Мокрієвича, який був свого часу негативно налаштований щодо Б. Грінченка, але під впливом аргументів змінив свою думку [1, 490]. Навіть з окремих побіжних міркувань видно, що для С. Єфремова Б. Грінченко, без сумніву, належить до тієї когорти національних діячів, які творили громад-

ське обличчя українського Чернігова (Шраг, Коцюбинський, Самійленко), що конкурував у цьому з Києвом [1, 475; див. також с. 558].

Як показали подальші події, рекомендації С. Єфремова спонукали Є. Чикаленка кардинально змінити свої оцінки особи Б. Грінченка. 26 лютого 1926 р. С. Єфремов одержав листа від Є. Чикаленка й записав у щоденнику, що Чикаленко зайнятий підготовкою до нового видання своїх спогадів, у якому «повикидав про Грінченка усе те, що я колись завважив, як неправдиве в несправедливе». «Навіть дякує мені за те, що я одверто висловив йому свої обурення і тим примусив переглянути й виправити», — пише Єфремов [1, 348].

Дослідник обурювався й іншими критиканськими наскоками на адресу Б. Грінченка, особливо тими, в яких нехтувалися етичні аспекти публічної дискусії [1, 424].

С. Єфремов був надзвичайно зворушений, коли до нього прийшов незнайомий 15-річний хлопець-сирота, просячи допомоги. У спілкуванні юнак виявив добре знання не лише української літератури, але й суспільних дискусій довкола неї. Він навіть був готовий сперечатися з казенними писаками, які твердили, що «Грінченко писав для буржуазії». «Грінченко був учителем, писав для нас, для народу, а не для буржуазії і т. п. Або ще: а чи воно краще, якби Україна була самостійна, чи так, як тепер? — переказує Єфремов міркування свого відвідувача. — Це якийсь феномен, а не дитина» [1, 272]. Єфремов дав юнакові грошей, кілька книжок і порадив закінчувати школу й продовжувати навчання*.

31 грудня 1926 р. С. Єфремову принесли коректу словника Б. Грінченка, у перевиданні якого він брав участь. Попри величезну зайнятість іншою роботою, він вважав своїм обов'язком довести це перевидання до завершення [1, 446]. У записі під 13 квітня 1927 р. читаємо про вихід першого тому нового видання Грінченкового Словника. «Імпозантна як на теперішній час книга» [1, 492], — радів С. Єфремов. 20 червня він записав у діяріюші, що розпочав писати статтю-передмову до другого тому Словника: «Хочу дати картину його праці і тих обставин, за яких вона провадилася» [1, 517]. У ре-

* «Жалко хлопця, — підсумував Єфремов враження від цієї зустрічі. — Чи вдержиться ж він серед нашого лихоліття та повсюдної підлоти?» [1, 272].

дагування Словника вчений вкладав чимало часу, додаючи при цьому новий матеріал, який він вибирав з творів Кониського, Мирного та інших авторів. Задля цієї справи відкладав написання навіть найнагальніших листів і ведення щоденника [1, 532]. У січні 1928 р. С. Єфремов активно працював над коректою третього тому Словника, перечитуючи разом з тим і своє дослідження про творчість Панаса Мирного. Про завершення вичитування коректури цього тому читаємо в запису під 19 січня [1, 576; 578].

Тим часом довкола особи С. Єфремова було посилено пропагандивну кампанію, яка не припинялася аж до його арешту. «Нове гавкання: “засуджує і ганьбить” мене Педагогічний технікум ім. Грінченка. Шкода, що забули попередити зняти з цього мудрого технікума ім'я Грінченкове», — скрушно завважив учений у діяріуші під 21 листопада 1928 р. [1, 693]. У цю кампанію шельмування включилися й московські видання, незграбно використовуючи при цьому й ім'я Грінченка [1, 735]. Зрештою, видавництва стали відмовлятися публікувати праці С. Єфремова. Так було, зокрема, і з підготовленою ним передмовою до збірника віршів Грінченка, про яку Єфремов підписав було угоду з видавництвом «Рух». «Коли треба буде, то й за німію, піду чоботи латати, а себе не зречуся», — записав С. Єфремов у щоденнику 17 січня 1929 р. [1, 725–726]. Однак продовжував працювати над редакцією віршів Грінченка для «Руху» [1, 728, 749]. Передмову до видання віршів Грінченка він усе-таки написав, відчуваючи при цьому тиск з боку цензури: «Скінчив передмову до Грінченка. Цензури ради нічого не говорю од себе, а тільки цитую усіх, хто про його писав. Може, хоч так не залякає цензуру моє ім'я» [1, 750].

Гіркі строфи Грінченкового вірша «Народ-герой героїв появляє» Сергій Єфремов застосовував і до оцінки тогочасної ситуації у суспільстві, свого обложеного стану [1, 754] й свого стоїчного протистояння режимові.

Записи С. Єфремова про Марію Миколаївну Грінченкову засвідчують стосунки довіри й тісної співпраці, у якій їх об'єднувала особа Бориса Дмитровича. Так, із нотаток під 14 серпня 1924 р. довідуємося, що Марія Миколаївна оберігала С. Єфремова в разі можливих обшуків царських жандармів, переховуючи у себе вдома позацензурні видання, які йому належали [1, 145]. 10 лютого 1924 р. у діяріуші занотовано скаргу Марії Миколаївни на те, що її кілька

разів було обікрадено. Єфремов убачає в цьому прояв крайньої деморалізації й недовіри між людьми [1, 72].

Дослідник відзначає самовідданість Марії Миколаївни у справі збереження пам'яті про Бориса Дмитровича та його сподвижників на ниві української культури. Дуже промовистим є запис під 16 травня, в якому С. Єфремов оповідає про лист з Колодистого, написаний від тамтешніх учнів Василя Доманицького. Вони заходилися відзначати 25-річчя кооперативних установ, закладених їхнім «культурним батьком», і з цією метою взялися заснувати в його хаті музей. «Отже, зерно, що сів небіжчик, не пропало. Як ученики Б.Д. Грінченка часто пишуть тепер до Марії Миколаївни і сповіщають, що роблять в ім'я його, так робиться те ж саме і во ім'я Доманицького» [1, 501].

У записі від 13 жовтня 1925 р. читаємо про засідання Історично-літературного товариства, присвячене пам'яті Володимира Самійленка. Як відрядне явище С. Єфремов підкреслює присутність чималого числа зацікавлених, особливо ж молоді. «Очевидно й тут стужилася публіка за чимось свіжим, неказеним і шукає, де б почути те, чого не дає ні теперішня школа, ні література», — пише він. Далі ж відзначає виступ на цьому зібранні М.М. Грінченкової: «Дуже цікаві були сьогодні згадки про Самійленка М.М. Грінченкової. Мов живий визирає з них Сивенький, змальований правдиво і разом з хорошим теплим почуттям. Треба буде якось подбати, щоб ції спогади надрукувати» [1, 285—286].

Сергієві Єфремову доводилося обстоювати Марію Миколаївну від нетактовності й автократизму В.М. Ганцова, редактора Словника Б. Грінченка, який готувала до друку ВУАН [1, 359]. В іншому записі він характеризує Марію Миколаївну як ретельну, «пильну» у ставленні до праці над Словником [1, 466].

Утім, деякі записи в «Щоденниках» фіксують і критичне ставлення С. Єфремова до певних суджень М.М. Грінченкової. Так, у нотатках під 28 вересня 1926 р. він пише про те, що мав з нею «прецікаву балачку», але зазначає, що з почутих доводів «тхнуло наївним обивательством та недомисленністю, а часом і сервілізмом». З тексту не можна довідатися, про що саме йшла між ними мова, тому не можна визначити й підстави для категоричності С. Єфремова.

Пишучи про Бориса Дмитровича, Сергій Олександрович дослухався думки Марії Миколаївни. Так, пишучи про завершення

статті про Б. Грінченка (запис під 23 червня 1927 р.), зазначає, що запис її до Марії Миколаївни, яка загалом схвалила прочитане, зробила невеликі зауваження і додатки й запросила Єфремова «перелалакати». С. Єфремов передбачає, що публікація цієї статті «декому буде не до смаку», бо її авторові «довелося торкнутися тих претендентів на словарні лаври коштом Грінченка, що останніми часами плодяться, мов гриби в дощ» [1, 517].

15 липня 1928 р. принесло звістку про смерть Марії Миколаївни. «Помер давній хороший друг нелукавий, — записав тоді Сергій Єфремов. — На слово її завжди — можна було покластися. Неширого слова не знав її язык» [1, 661—662]. Відзначив і те, що Грінченкову схвилював лист від небожиного чоловіка, шарлатана і шантажиста, і те, що, можливо, саме цей лист і мав фатальну силу й спричинився до її смерті [1, 663].

17 липня відбувся похорон М.М. Грінченкової. Під будинком Академії наук С. Єфремов виголосив промову над труною небіжчиці. Він відзначив, що М.М. Грінченкова була у перших рядах серед робітників того покоління, «коли українство пробоєм, на груди груди боролось за свою будучину і з надією йшло вперед». Вона прийшла до українства з чужонаціональної родини, але «так міцно зв'язала себе з українством», що її ані вилучити з нього, ані уявити без неї неможливо. Промовець зазначив, що її життя було сповнене «великої любови, великої самопожертви, великої скромности і праці, праці, праці», для якої вона, власне, й жила. Єфремов відзначає велелюдність похорону й те, що люди не розходилися аж до смерку, аж поки не виросла нова могила поруч з могилою Б.Д. Грінченка. «Стоять тепер чотири могили — усі Грінченки там» [1, 663—664].

У записі під 2 жовтня 1928 р. С. Єфремов занотував: «І ще один наслідок мала смерть Марії Миколаївни, ще більш несподіваний. На труну хтось поклав синьо-жовтого вінка; тоді це минуло непоміченим. Але, видко, було “око” і згодом почалось слідство. Миколу Чеховського, що правив похорона, вже вислано з Києва — мабуть, на північ. Так не розправлявся навіть царизм за червоні вінки...» У цьому С. Єфремов бачить загальну прикмету, «стильову, в дусі часу, пригоду», а саме: «удосконалення шпіонажу й каральних заходів» [1, 666].

Ця лінія «Щоденників» завершується 30 грудня 1928 р., С. Єфремов занотував про те, що написав некролога про М.М. Грінчен-

кову для «Записок»: «Давно це треба було зробити, та ... небіжчиця простила б, якби знала, серед яких обставин довелося ці місяці прожити» [1, 715].

Як бачимо, зі сторінок «Щоденників» Сергія Єфремова Борис Дмитрович і Марія Миколаївна постають як близькі йому люди й соратники, з якими довелося разом верстати життєві дороги, служачи українській справі, здебільшого всупереч складним суспільним обставинам.

Джерела

1. Єфремов С.О. Щоденники, 1923–1929 / С.О. Єфремов. — К. : ЗАТ «Газ. “Рада”», 1997. — 848 с.

Анализируются фрагменты дневников известного общественно-политического деятеля и литературоведа Сергея Ефремова, посвященные Борису Дмитриевичу и Марии Николаевне Гринченкам. Согласно записям определяется взгляд С. Ефремова на роль и значение деятельности супругов Гринченко в украинском национально-культурном движении.

Ключевые слова: дневники, Сергей Ефремов, Борис Гринченко, Мария Гринченко.

The diaries fragments by well-known social and political activist and literary critic Sergiy Yefremov which are dedicated to Borys and Maria Grinchenko are analyzed. According to the notes Sergiy Yefremov's views on the role and importance of the Grinchenkos couple's activity in Ukrainian national and cultural movement is determined.

Key words: diaries, Sergiy Yefremov, Borys Grinchenko, Maria Grinchenko.